

२५२, स्वातंत्र्यवीर सावरकर मार्ग,
शिवाजी अड्ड्यान, दादर, मुम्बई-४०० ०२८
दूरध्वनी : २४४६ ५८७७
फॅक्स : २४४५ ९९९७

**SWATANTRYAVEER
SAVARKAR
RASHTRIYA SMARAK**

252, Swatantryaveer Savarkar Marg,
Shivaji Park, Dadar, Mumbai-400 028.
Tel.: 022-2446 5877
Fax : 022-2445 9197
E-mail : savarkarsmarak001@gmail.com
Website : www.savarkarsmarak.com

Date: 01.07.2026

SWATANTRYAVEER SAVARKAR INTERSCHOOL COMPETITIONS 2026

To,
The Principal,

Dear Sir/ Madam,

Swatantryaveer Savarkar was a fearless Freedom Fighter, Social reformer, Writer, Dramatist, Historian, Political Leader and Philosopher. A fierce nationalist, he inspired many revolutionaries to participate in our freedom struggle.

SWATANTRYAVEER SAVARKAR RASHTRIYA SMARAK is an esteemed institution propagating his thoughts and philosophy. For the overall development of our youth the institution runs various programmes like Archery, Rifle Shooting, Taekwondo etc. We also organize Light and Sound show to highlight the life of Veer Savarkar in our premises every weekend. For more information about the various courses kindly visit our office or visit our website www.savarkarsmarak.com

To commemorate the sacrifices of Vinayak Damodar Savarkar and to introduce young minds to the life and philosophy of Veer Savarkar we are organizing Interschool competitions under the aegis of Swatantryaveer Savarkar Rashtriya Smarak.

Through these competitions we hope to bring forth the immense hardships and sacrifices that Swatantryaveer Savarkar and his contemporaries like Lokmanya Bal Gangadhar Tilak and others had to undergo for our country's freedom.

We aim to promote a Nationalist ideology where children learn to imbibe the Nation First attitude in their life.

Enclosed herewith is the Schedule for various events and the Rules and Regulations for the competitions.

We request your support and cooperation to make these competitions a successful platform to create speakers, orators and leaders of the future.

GENERAL RULES FOR ALL COMPETITIONS

1. All competitions will be held according to the time table at Swatantryaveer Savarkar Rashtriya Smarak, Mumbai.
2. Registration for the competitions must be done through –
Google Entry Form and E-mail (**BOTH ARE MANDATORY**)
Google Form link - <https://forms.gle/j4YvJYRm3qDqzT4p7>
(Google forms would be accepted till 31st July 2026).
Email – veersavarkarcompetition@gmail.com
3. Schools can also send hard copies of the entries to the office of Swatantryaveer Savarkar Rashtriya Smarak, Mumbai on letter head, attested by the Principal of the School.
4. Last date for online & offline entries would be **31st July 2026**.
5. Format of the entries should be as follows:

No.	Name of the Student	STD	Name of the School	Competition	Language
-----	---------------------	-----	--------------------	-------------	----------

6. Google Form link will also be available on the **Savarkar Smarak** Website.
7. Participants are requested to adhere to rules for each competition including the time limit scrupulously.
8. Students must be present in their school uniform for all other competitions, except for Fancy Dress and Monoacting competitions.
9. Only 1 Parent or Teacher can accompany the participant to avoid overcrowding.
10. Changes, if any in the schedule, will be intimated to the school and also on Website www.savarkarsmarak.com
11. A competition may be cancelled in case of any contingency.

Final results of competitions will be declared on 29th August 2026 (Saturday) on the Website only.

The Prize Distribution Ceremony will be held at Swatantryaveer Savarkar Rashtriya Smarak, on 3rd October 2026 (Saturday) from 10.00AM to 1.00 PM.

Note: Every presentation or performance has to be based on **HISTORICAL FACTS** only. If any misleading information or distortion of facts is detected by the judges their entries will be disqualified.

Email – veersavarkarcompetition@gmail.com

Address- Swatantryaveer Savarkar Rashtriya Smarak, 252, Swatantryaveer Savarkar Marg, Chhatrapati Shivaji Maharaj Udyan, Dadar, Mumbai – 400028.

Website - www.savarkarsmarak.com

Contact: Shilpa Ranjan - 9920489505, Shradha Pawar - 9987995501
Kshitija Kulkarni - 9322212577 Sarnali Patil - 9833811103
Pranali Pawar - 7666498301 Poorva Pethe - 9892009188

COMPETITION NO. 1

FANCY DRESS

Group: Pre - Primary (Jr. & Sr. KG)

20 th August 2026	Thursday	11.00 A.M
------------------------------	----------	-----------

Theme:- Hindu Gods and Goddesses

Rules for the Competition: -

1. The maximum time allotted will be **2 minutes**.
2. Participants should speak two sentences in Marathi or English language; about the **Deity** they are portraying.
3. Students from the same institution will have to select different **Deities**.
4. **ENTRY WILL BE RESTRICTED TO TWO STUDENTS FROM PRE PRIMARY SECTION (Jr./Sr.)**
5. Fancy Dress participants to reach the venue with the necessary costume and makeup from home.
6. Only one Parent or Teacher can accompany the participant to avoid overcrowding.
7. The number of prizes will depend upon the number of participants. The decision of the Judges will be final.
8. Last Date for registration will be **31st July 2026**.

Note: Reporting time for the participants will be 10.00 A.M.

For queries call or WhatsApp – Shraddha Pawar – 9987995501

Poorva Pethe – 9892009188

Sarnali Patil – 9833811103

COMPETITION NO. 2

STORY TELLING

Group: **STD I & STD II**

English	20 th August 2026	Thursday	11:00 A.M
Marathi	20 th August 2026	Thursday	11:00 A.M

Theme: - Indian Armed Revolutionaries (भारतीय सशस्त्र क्रांतिकारक)

Rules for the Competition: -

1. The Time allotted will be Maximum **2 Minutes**.
2. THE STORY SHOULD BE RELATED TO INDIAN ARMED REVOLUTIONARY
3. Participants may choose any **One Language**.
4. Students from the same institution will have to select different Stories.
5. ENTRY WILL BE RESTRICTED TO BEST TWO STUDENTS FROM EACH GROUP IN EACH LANGUAGE AND NOT FROM EACH DIVISION OR STANDARD.
6. Students must be present in their School Uniform for the Competition.
7. Only one Parent or Teacher can accompany the participant to avoid overcrowding.
8. Participant should submit a copy of the story to the judges just before the performance.
9. Three prizes will be awarded in each Language. The decision of the Judges will be final.
10. Last Date for registration will be **31st July 2026**.

Note: Reporting time for the participants will be 10.00 A.M.

For queries call or WhatsApp - Shilpa Ranjan – 9920489505

Kshitija Kulkarni – 9322212577

COMPETITION NO. 3

RECITATION OF PASSAGES

Group: STD VIII To STD X

Hindi	20 th August 2026	Thursday	3:00 P.M
Marathi	20 th August 2026	Thursday	3:00 P.M

Theme: - Passages From 'मेरा आजीवन कारावास' (Hindi)

Passages from 'माझी जन्मठेप' (Marathi)

Rules for the Competition: -

1. The Time allotted will be Maximum **3 mins 30 sec.**
2. Participants may choose any **One Language.**
3. Students must prepare **ANY ONE** out of the **4-passages** given for recitation.
4. Passages are enclosed at the end of the circular.
5. Students from the same institution will have to select different passages.
6. **ENTRY WILL BE RESTRICTED TO BEST TWO STUDENTS FROM EACH GROUP IN EACH LANGUAGE AND NOT FROM EACH DIVISION OR STANDARD.**
7. Students must be present in their **School Uniform** for the Competition.
8. Only one Parent or Teacher can accompany the participant to avoid overcrowding.
9. Three prizes will be awarded in each Language. The decision of the Judges will be final.
10. Last Date for registration will be **31st July 2026.**

Note: Reporting time for the participants will be 2.00 P.M.

For queries call or WhatsApp - Shilpa Ranjan – 9920489505

Shraddha Pawar – 9987995501

COMPETITION NO. 4

ELOCUTION

Group: STD V To STD VII

English	21 st August 2026	Friday	11:00 A.M
Marathi	21 st August 2026	Friday	11:00 A.M

Theme: - Indian Armed Revolutionaries (भारतीय सशस्त्र क्रांतिकारक)

Rules for the Competition: -

1. The Time allotted will be Maximum **3 Minutes**.
2. Participants may choose any **One Language**.
3. Students from the same institution will have to select different topics.
4. ENTRY WILL BE RESTRICTED TO BEST TWO STUDENTS FROM EACH GROUP IN EACH LANGUAGE AND NOT FROM EACH DIVISION OR STANDARD.
5. Students must be present in their School Uniform for the Competition.
6. Only one Parent or Teacher can accompany the participant to avoid overcrowding.
7. Three prizes will be awarded in each Language. The decision of the Judges will be final.
8. Last Date for registration will be **31st July 2026**.

Note: Reporting time for the participants will be 10.00 A.M.

For queries call or WhatsApp - Shilpa Ranjan – 9920489505
Kshitija Kulkarni - 9322212577

COMPETITION NO. 5

MONOACTING

Group: Standard III & IV

English	22 nd August 2026	Saturday	11.00 A.M
Marathi	22 nd August 2026	Saturday	11.00 A.M

Theme: - Indian Armed Revolutionaries (भारतीय सशस्त्र क्रांतिकारक)

Rules for the Competition: -

1. Duration of the Act shall be **2 min** and **1 min** for property setup if needed.
2. Props for the Act will have to be brought by the participants. They should not be oversized due to space constraint and should be set up properly.
3. The Act can be in either Marathi or English language.
4. The participant can play one character or more characters in the same act.
5. The performance must consist of a single, continuous act with no blackouts.
6. Students from the same institution will have to select different acts and characters.
7. ENTRY WILL BE RESTRICTED TO BEST TWO STUDENTS FROM EACH GROUP IN EACH LANGUAGE AND NOT FROM EACH DIVISION OR STANDARD.
8. Monoacting participants to reach the venue with the necessary costume and makeup from home.
9. Only one Parent or Teacher can accompany the participant to avoid overcrowding.
10. The participant should announce the name of the school and the topic before beginning the Act.
11. Three prizes will be awarded in each Language. The decision of the Judges will be final.
12. Last Date for registration will be **31st July 2026**.

Note: Reporting time for the participants will be 10.00 A.M.

For queries call or WhatsApp - Shilpa Ranjan – 9920489505

Shraddha Pawar – 9987995501

COMPETITION NO. 6

SANSKRIT SUBHASHITA

(संस्कृत सुभाषित)

Group: Standard V to VII

22 nd August 2026	Saturday	3.00 P.M
------------------------------	----------	----------

Rules for the Competition: -

1. Participants should prepare and recite **all 5 Sanskrit Subhashitas** given for recitation.
2. The meaning of **ANY 2 Sanskrit Subhashitas** would be asked by the judges. Participants can explain the same, in their own words either in **English or Marathi language**. (refer to the meanings given).
3. The maximum time allotted will be **3 minutes. (recitation and explanation both)**
4. The proper pronunciation of Sanskrit Subhashitas and the appropriate meaning would be observed.
5. Sanskrit Subhashitas with meanings, are enclosed at the end of the circular.
6. The audio link of the **Sanskrit Subhashitas** would be made available on our **Smarak Website**.
7. **ENTRY WILL BE RESTRICTED TO TWO STUDENTS FROM EACH GROUP (STD V TO VII), AND NOT FROM EACH DIVISION OR STANDARD.**
8. Students must be present in their School Uniform for the Competition.
9. Only one Parent or Teacher can accompany the participant to avoid overcrowding.
10. The number of prizes will depend upon the number of participants. The decision of the Judges will be final.
11. Last Date for registration will be **31st July 2026**.

Note: Reporting time for the participants will be 2.00 P.M.

For queries call or WhatsApp - Kshitija Kulkarni - 9322212577

Poorva Pethe - 9892009188

COMPETITION NO. 7
POETRY RECITATION
Group: STD III & STD IV

English	23 rd August 2026	Sunday	11:00 A.M
Marathi	23 rd August 2026	Sunday	11:00 A.M

Theme: - Indian Armed Revolutionaries (भारतीय सशस्त्र क्रांतिकारक)

Rules for the Competition: -

1. The Time allotted will be Maximum **2 Minutes**.
2. The poem has to be about Indian Armed Revolutionaries
3. THE POEM WILL BE RECITED AND NOT SUNG.
4. FILM SONGS ARE NOT PERMITTED.
5. Participants may choose any **One Language**.
6. Students from the same institution will have to select different Poems.
7. ENTRY WILL BE RESTRICTED TO BEST TWO STUDENTS FROM EACH GROUP IN EACH LANGUAGE AND NOT FROM EACH DIVISION OR STANDARD.
8. Students must be present in their School Uniform for the Competition.
9. Only one Parent or Teacher can accompany the participant to avoid overcrowding.
10. Participants should submit a copy of Poem to the judges just before the performance.
11. Three prizes will be awarded in each Language. The decision of the Judges will be final.
12. Last Date for registration will be **31st July 2026**.

Note: Reporting time for the participants will be 10.00 A.M.

For queries call or WhatsApp - Shraddha Pawar – 9987995501

Sarnali Patil– 9833811103

COMPETITION NO. 8

DRAWING

Group: STD I & STD II

23 rd August 2026	Sunday	3:00 P.M
------------------------------	--------	----------

Theme: - Ganesh Chaturthi OR Krishna Janmashtami

Rules for the Competition: -

1. The Time allotted will be **1 Hour only**. Papers will not be accepted beyond the specified time. Students should draw **ANY ONE** of the above topics.
2. The accompanying teacher or parent will have to write the name(s) of the student(s), name of school, on the drawing paper that will be supplied by us, the organisers.
3. Tracing of outline on drawing paper is strictly not allowed. If noticed by organisers the participant's entry will be disqualified.
4. Size of the paper will be A4 (8.3" x 11.7") that will be supplied by us the organiser.
5. Participants will have to bring their own **DRAWING MATERIAL** and **DRAWING BOARD**. Only paper will be provided by us.
6. Medium of colouring - Crayon/ if needed use black sketch pen for outline.
7. **ENTRY WILL BE RESTRICTED TO BEST FOUR STUDENTS FROM Group STD I and II.**
8. Students must be present in their School Uniform for the Competition.
9. Only one Parent or Teacher can accompany the participant to avoid overcrowding.
10. The number of prizes will depend upon the number of participants. The decision of the Judges will be final.
11. Last Date for registration will be **31st July 2026**.

Note: Reporting time for the participants will be 2.00 P.M.

For queries call or WhatsApp - Shraddha Pawar – 9987995501

Sarnali Patil – 9833811103

Pranali Pawar - 7666498301

COMPETITION NO 9.

VEERGEETGAYAN - SOLO SINGING

Group: Standard VIII To X

Hindi	24 th August 2026	Monday	3:00 P.M
Marathi	24 th August 2026	Monday	3:00 P.M

Theme: - Indian Armed Revolutionaries (भारतीय सशस्त्र क्रांतिकारक)

Rules for Competition: -

1. The Time allotted will be Maximum **3 Minutes**.
2. The song must be Patriotic.
3. Participants are allowed to get their own electronic tanpura (Shruti Box), already set for the song.
4. No other musical instruments will be allowed.
5. Mic system will be provided.
6. FILM SONGS ARE NOT PERMITTED.
7. Participants may choose any **One Language**.
8. Students from the same institution will have to select different songs.
9. ENTRY WILL BE RESTRICTED TO BEST OF 2 STUDENTS FROM THE GROUP IN EACH LANGUAGE AND NOT FROM EACH DIVISION OR STANDARD.
10. Students must be present in their School Uniform for the Competition.
11. Only one Parent or Teacher can accompany the participant to avoid overcrowding.
12. Participant should announce Name of their school, title, lyricist, and music composer of the song before beginning the performance.
13. Three prizes will be awarded in each Language. The decision of the Judges will be final.
14. Last Date for registration will be **31st July 2026**.

Note: Reporting time for participants will be 2.00 P.M.

For queries call or WhatsApp - Shilpa Ranjan – 9920489505

Shraddha Pawar – 9987995501

SWATANTRYAVEER SAVARKAR RASHTRIYA SMARAK

INTERSCHOOL COMPETITIONS 2026

COMPETITION SCHEDULE

<u>Competition Number</u>	<u>Date</u>	<u>Day</u>	<u>Competition</u>	<u>Group</u>	<u>Time</u>
Competition No. 1	20.08.2026	Thursday	Fancy Dress	Jr.kg / Sr.kg	11:00 AM
Competition No. 2	20.08.2026	Thursday	Story Telling (English/Marathi)	Std I & II	11:00 AM
Competition No. 3	20.08.2026	Thursday	Recitation of Passages (Marathi/Hindi)	Std VIII to X	3:00 PM
Competition No. 4	21.08.2026	Friday	Elocution (English/Marathi)	Std V to VII	11:00 AM
Competition No. 5	22.08.2026	Saturday	Monoacting (English/Marathi)	Std III & IV	11:00 AM
Competition No. 6	22.08.2026	Saturday	Sanskrit Subhashita	Std V to VII	3:00 PM
Competition No. 7	23.08.2026	Sunday	Poetry Recitation (English/Marathi)	Std III & IV	11:00 AM
Competition No. 8	23.08.2026	Sunday	Drawing	Std I & II	3:00 PM
Competition No. 9	24.08.2026	Monday	Vergeetgayan (Marathi/Hindi)	Std VIII to X	3:00 PM

Group: STD V To STD VII

Sanskrit Subhashita

(संस्कृत सुभाषित)

सुभाषित १

गायन्ति देवाः किल गीतकानि धन्यास्तु ते भारतभूमिभागे ।

स्वर्गापवर्गास्पदहेतुभूते भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥

(Vishnu Purana)

मराठी अर्थ - देवसुद्धा असे गीत गातात की, भारतभूमीत जन्म घेणारे ते लोक खरोखर धन्य आहेत. कारण ही भारतभूमी स्वर्गप्राप्ती आणि मोक्षप्राप्ती यांचे साधन आहे. येथे जन्मलेले मनुष्य देवांपेक्षाही श्रेष्ठ ठरतात.

English Meaning - Even the Gods sing the praises of those fortunate souls born in the land of Bharat, which serves as the pathway to both heaven and ultimate liberation, as men born here are deemed even greater than the Gods.

सुभाषित २

तैलाद्रक्षेत् जलाद्रक्षेत् रक्षेत् शिथिलबन्धनात् ।

मूर्खहस्ते न दातव्यम् एवं वदति पुस्तकम् ॥

मराठी अर्थ - पुस्तक आपल्या मालकाला विनंती करत म्हणते – मला तेलापासून जप, कारण त्यामुळे पानांवर डाग पडतात; पाण्यापासून जप आणि माझी बांधणी सैल होणार नाही याची काळजी घे. हे सर्व केल्यानंतर एक विनंती अजून मला एखाद्या अज्ञानी, मूर्ख माणसाच्या हाती देऊ नकोस.

English Meaning - A book pleads to its owner thus: Protect me from oil which leaves marks on pages; from water, and from loose binding. And after doing all this, please do not hand me over to an unintelligent foolish person.

सुभाषित ३

व्यायामात् लभते स्वास्थ्यं दीर्घायुष्यं बलं सुखम् ।

आरोग्यं परमं भाग्यं स्वास्थ्यं सर्वार्थसाधनम् ॥

मराठी अर्थ - नियमित व्यायामामुळे शरीर निरोगी राहते, शक्ती वाढते, आयुष्य दीर्घ होते आणि जीवनात आनंद लाभतो. आरोग्य हेच मानवाचे परम भाग्य आहे; कारण उत्तम आरोग्याच्या बळावरच जीवनातील सर्व ध्येये साध्य करता येतात. निरोगी व्यक्तीसाठी अशक्य असे काहीच नसते.

English Meaning - One can obtain health, strength, long life, and happiness from physical exercise. Indeed, good health is the greatest blessing since health is the means of attaining everything because if you are healthy, nothing is impossible for you.

सुभाषित ४

षड् दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता ।

निद्रा तन्द्रा भयं क्रोधमालस्यं दीर्घसूत्रता ॥

मराठी अर्थ - या जगात प्रगती, यश आणि समृद्धी प्राप्त करण्याची इच्छा असलेल्या व्यक्तीने सहा दोषांचा त्याग करावा. हे सहा दोष म्हणजे - अति झोप, सुस्ती, भीती, राग, आळस आणि कामे पुढे ढकलण्याची सवय म्हणजेच दिरंगाई.

English Meaning - One, who wishes to prosper in this world, should get rid of the six faults which are too much sleep, lethargy, fear, anger, laziness, and procrastination.

सुभाषित ५

वृथाभ्रमणकुक्क्रीडापरपीडापभाषणैः।

कालक्षेपो न कर्तव्यो विद्यार्थी वाचनं श्रयेत् ॥

मराठी अर्थ - विद्यार्थ्यांनी विनाकारण भटकणे, वाईट खेळ किंवा निरर्थक करमणुकीत वेळ घालवणे, इतरांना त्रास देणे आणि निरर्थक गप्पा मारणे यांत आपला वेळ वाया घालवू नये. त्याऐवजी त्याने अध्ययन, वाचन आणि ज्ञानार्जन यांचा आश्रय घ्यावा.

English Meaning - A student should not waste time in aimless wandering, frivolous games and amusements, troubling others, or indulging in idle talk. Instead, a student should devote oneself to reading, studying, and the pursuit of knowledge.

Group: STD VIII To STD X

Passages for Recitation (Marathi)

Marathi Passage No. 1

धाकटा भाऊ

“तुमचा भाऊ पण येथेच आहे.” “कोणता भाऊ?” “धाकटा!” कोणी पाहते की काय म्हणून शंकत तो झटकन मागे झाला. मीही पण आत सरकलो.

धाकटा भाऊ! विशीच्या आतील ही मुले लॉर्ड मिटोवर अहमदाबादेत फेकल्या गेलेल्या बाँबचे प्रकरणात अटकाव होऊन त्या हालअपेष्टांस अलोट धैर्याने अठराव्या वर्षीच तोंड देण्याचा त्यास प्रसंग आला. तेथून सुटून येऊन घरी रात्री अंथरुणावर अंग टाकून विसावा घेतो न घेतो तोच ज्यास राज्यक्रांतीच्या आणि राजकीय वधाच्या भयंकर आरोपाखाली पकडून पुनः तुरुंगात खेचण्यात आले आणि वर्षभर यातनांचे, धाकांचे, निर्दयतेचे आघात एकामागून एक पडत असताही त्या कोवळ्या वयातही ज्याचा कठोर निश्चय अंगीकृत व्रतापासून लेशमात्रही चळला नाही तो माझा लहान-धाकटा भाऊ! आईबाप लहानपणीच वारल्याने त्यास त्या दोघांचे ठिकाणी मीच होतो. क्षणभर मजपासून दूर होताच जो परवापरवापर्यंत रडू लागे, तो माझा धाकटा भाऊ इथेच, असाच बेड्या पडलेला, चक्कीसारखे कठीण काम करित आहे. आणि जणू काय त्याचे हे हाल कमीच होते म्हणून आता त्यास आज मी माझ्या जन्मठेपीच्या शिक्षेची बातमी कळविणार! जन्मठेप शिक्षा झाल्याचे जरी त्यांना ठाऊक होते तरी त्या सर्वांना जवळजवळ असे निश्चित वाटे की, हेगमध्ये मी सुटणार आणि फ्रान्सला परत पाठविला जाणार. या आनंदात ते माझे सहकारी स्वतःची दुःखेही विसरत असत. पण आता त्यांचा तो शेवटचा आशातंतू तुटून मी खरोखरच काळेपाण्यास जाणार ही बातमी मी देणार! एक वडील भाऊ जन्मठेपीवर काळेपाण्यास गेलाच होता. आज मीही जन्माचा अंतरणार. आज ते पोर खरोखरच पोरके होणार. मी अंदमानाला जवळजवळ पुनः न दिसण्याकरिता जाणार हे जेव्हा त्याच्या मनात येईल तेव्हा त्याच्या त्या कोमल मनाची काय स्थिती होईल? आणि तो सुटून आता कोणीकडे जाईल? कोण त्यास पाठिंबा देईल? कोण त्याचे शिक्षण पुरे करील? ते कोवळे पोर ज्या दिवशी जाईल ती ती दारे कपाळास आठ्या घालून धडाधड बंद केली जातीलना!

दुःखाच्या उमाळ्यावर हे सर्व विचार एकदम तरंगून पुनः बुडून गेले. काही पुनः उसळत हृदयास कासावीस करित राहिले.

दादा! हे घ्या.

तोच वॉर्डर पुनः जवळ आला. चांगलाच अंधार पडला होता. ‘दादा!’ ‘ओ’ ‘हे घ्या’ असे म्हणून एक पाटी माझ्या हाती त्याने दिली आणि बजाविले की, आपल्यास आपल्या भावाची बातमी जर कोणी दिली तर त्यास दहा वर्षे काळेपाणी दिल्याविना सोडणार नाही अशी सुपरिन्टेंडंटने सर्व वॉर्डरांस आज्ञा फर्माविली आहे.

Marathi Passage No. 2

तेलाचा घाणा

राजबंदीवानांस निरनिराळ्या चाळींत एकएकटे कोंडण्यात आले. त्यांनी आपसात अवाक्षर बोलताच बेड्या, हातकड्या इत्यादी शिक्षा देण्याचा सपाटा चालला. स्नानाचे हौदावर किंवा जेवावयास दूरच्या टोकास बसले असता नुसते ‘बरे आहे ना?’ म्हणून खुणा करण्यासाठी शिक्षा सात दिवस हातकडी ठोकून उभे राहणे अशा होऊ लागल्या आणि अंती ते छिलका कुटण्याचे काबाडकष्टाचे कामही स्पेलिंगपेक्षा अधिक इंग्रजी येणाऱ्या माणसांस देणे अन्याय्य वाटून बैलाकडून करवून घेण्याच्या योग्यतेचे तेलाचा घाणा ओढण्याचे तुरुंगातील कठीणतम काम त्यांस देण्यात आले. खोड मोडली पाहिजेना ! दोन दोन महिने हे काम केल्यानंतर एक महिना पुनः छिलका देण्यात येई की पुनः तेलाच्या घाण्यास त्यांना जुंपून देण्यात येई. सकाळी उठताच लंगोटी नेसून खोलीत बंद व्हावयाचे. आत घाण्याची दांडी हातांनी चाक फिरवतात तशी फिरवावयाची. खोबरे त्या उखळीत पडले की ती इतकी जड जाई की कसलेले हमाल देखील तिच्या वीस फेऱ्या फिरविताच रडकुंडीला येत. विशीच्या आत ते काम चोर दरोडेखोरांसही सहसा देत नसत; पण राजकीय बंदीवानांनी मात्र ती दांडी वाटेल त्या वयात फिरविण्यास हरकत नाही असे अंदमाना वैद्यकशास्त्राचे मत असे. त्यामुळे त्या दांडीस हातांनी उचलून अर्धा गरका देऊन वर केल्यास बाकीचा अर्धा गरका देण्यास लागणारा जोर हातांत नसल्याने तिला लोंबकळून तो पुरा करावा लागे. इतका त्या घाण्यातील खोबरे पिसण्यास जोर लागे. इतक्या काबाडकष्टास अगदी अनोळखी आणि कोमल वयाचे ते विशीच्या आतबाहेरील सुशिक्षित राजबंदी असत. सरासरी सकाळी दहा वाजेपर्यंत एकसारखे असे गरके फिरविता फिरविता श्वास जड होई. कोणा कोणास- नव्हे बहुतेकांस - खरोखरच चक्कर येऊन वारंवार खाली बसावे लागे. दहा वाजता नियमाप्रमाणे दोन तास कामे बंद असावयाची. पण ‘कोलूचे’ म्हणजे या घाण्याचे काम बंद ठेवले जाणारे नसे. जेवण येताच खोली उघडण्यात येई. बंदीवान बाहेर येऊन थाळीत भातवरण पोळी घेऊन आत फिरला की दार पुनः बंद. जरी कोणी हात धुऊन घामाने भरलेले अंग साफ करू लागला तरी देखील तितका उशीर सहन न होऊन जमादार- म्हणजे बंदीवानातील बदमाश जो कोणी अधिकारी केलेला असे तो आईमाईवरून शिव्या हासडू लागलाच म्हणून समजावे. हात धुण्यास पाणीच मुळी कोठून मिळणार? पिण्यास पाणी मिळण्यासाठी जमादाराचे आर्जव करावे लागे. कारण कोलूत काम करताना तहान मनस्वी लागे. पाणीवाला पाणी देत नसे. चोरून कोणास तंबाखूची चिमटी दिली तरच देई. जमादारास सांगावे तर तो ओरडे “कैदीको दो कटोरा पाणी देनेका हुकूम है, तुम तो तीन पी गया; और पानी तुमारे बाफ घरसे लाव!” जमादाराच्या वास्तविक भाषेचे हे अगदी सभ्य शब्दांत आम्ही भाषांतर केले आहे. हात धुण्याच्या आणि पिण्याच्या पाण्याची येथे ही स्थिती तेथे स्नानाचे नाव कशास?

Marathi Passage No. 3

जन्मठेपीची शेवटची रात्र

त्या रात्री भयंकर थंडी पडली होती. जानेवारी महिना असूनही पावसाची जोराची सर आली होती. आमची पांघरूणे आम्हास पुरत नसत. दोन चवाळी, येरवड्याच्या थंडीस पुरेनात. दोन चड्ड्या, दोन कुडते, ते एकावर एक घातले तरी थंडी लागे, पण कपडा असा अधिक उरलेलाच नाही. इतक्यात ती पावसाची सर! मागच्या भिंतीच्या खिडकीतून सारखे फवारे आत उडताउडता खोलीत निजणे अशक्य झाले. कपडे भिजले, तेव्हा एका कोपऱ्यात अंग शक्य तितके आकुंचन करून आणि ती अर्धी ओली वस्त्रे लपेटून दबून बसलो. तशाच थंडीत काही गुंगी घेत घेत सकाळ झाली.

बंदीगृहात अशा कोपऱ्यात बसून निजणाऱ्या रात्री कित्येक काढलेल्या होत्या. ही शेवटची रात्र ठरली म्हणून तिची स्पष्ट आठवण राहिली.

सकाळी नेहमीप्रमाणे कार्यक्रम चालला. मागे मदनलाल डिंगराच्या चरित्राचे जे व्याख्यान अर्धेच सोडले होते ते पुरे करण्यासाठी नुसत्या उभ्या उभ्याच दहा-पाच राजबंदीवानांस तो उत्तरार्ध सांगत होतो. कारण त्या दिवशी सर्वांची सभा भरवून बसून व्याख्यान देण्यास संधी सापडली नाही. तोच कार्यालयातून पर्यवेक्षकाचे बोलावणे आले. त्याबरोबरच तेथील कोण्या विश्वासू अधिकाऱ्यांचा संदेशही आला की, “तुम्ही सुटलात!”

माझ्या सहकारी, सहकष्टभोगी, आणि सहचर असणाऱ्या त्या मित्रांच्या - ज्यांच्या संगतीत अंदामानातील कष्टतम अशी वर्षोपुर्वे काढली त्यांच्या - डोळ्यात आनंदाश्रू उभे राहिले. पण आमच्या? - आमच्या नेत्रात आणि मनात त्या मित्रांस बंदीगृहातच सोडून आपण सुटतो की काय याची भीती थरथरू लागली! त्यांनी मनःपूर्वक अभिनंदन केले. ते गळ्यात पडले. साठ-साठ वर्षांचे ते शीख बंधू “बाबूजी ! आइये ! बाबूजी हमको भुलना नहीं!” म्हणून प्रेमळ आदराने म्हणत आम्हास मिठ्या मारू लागले. “आपण आमच्या आधी सात सात वर्षे काळेपाणी सोशीत होता मग आधी सुटलात तर काय झाले? आपली सुटका तीच आमची. तुमच्या सुटकेत आमच्या सुटकेचा मार्ग तरी काही अंशी मोकळा झाला आहेच आहे!” निदान आपल्या प्रियतम मातृभूमीच्या सुटकेचा मार्ग तरी कांही अंशी मोकळा झाला आहे.

आम्ही म्हटले, “पुढे ईश्वर काय शक्ती देईत ते खरे. पण बंधूनों, एका गोष्टीची साक्ष मात्र आपण घालच की, या बंदीगृहातील यातनांच्या जबड्यात भरडत राहून मी जी बारा वर्षे काढली त्यांतील या शेवटच्या क्षणीही मी तुमच्यापाशी त्याच ध्येयाच्या समर्थनार्थ त्याच ध्येयाच्या प्राप्तीसाठी झुंजत पडलेल्या. !” माझ्या ओठावर ही भयंकर शिक्षा लागली तेव्हा जो जयघोष नाचत होता तोच जयघोष ती शिक्षा आपल्या सर्व भयांस आणि यातनांस माझा बळी देत देत आज थकून स्वतःच निश्चेष्ट पडत असताही माझ्या आणि तुमच्या ओठावर निनादत आहे! बोला! स्वातंत्र्यलक्ष्मीकी जय!”

Marathi Passage No. 4

काव्यरचना बंद झाली!

कारागारात मी प्रथम आलो तेव्हा अशाच कडक एकान्तात बंद होतो. पण तेव्हा काव्य करण्यात माझा वेळ जाई. आठ वर्षांनी - म्हणजे माझ्या बरोबरीचे बंदीवान बाहेर स्वतंत्रपणे हिंडत फिरत दहा लोकांवर सत्ता चालवीत सापेक्षतः पुष्कळ मनसोक्तपणे राहू लागले तरी - मी तशाच कडक एकान्तात बंद झालो होतो. पण आता वेळ घालविण्यास, ते काव्य रचावयाचीही शक्ती उरली नव्हती. प्रथमतः शिक्षा लागता केलेल्या काव्यरचनेच्या निश्चयास अंदमानात संघटना आणि प्रचार करण्याचे कार्य हाती घेणे शक्य आहे हे पाहताच मी आधी काही दिवसांपुरते स्थगित केले होते आणि नंतर अशक्ततेमुळे ते काम जवळ जवळ सोडूनच द्यावे लागले. जी काय हजार दीड हजार कविता झाली होती ती पाठ ठेवणे शक्य होईना. मग नवीन रचणे दूरच. दर आठवड्यास काही तरी वेळ जुन्या पाठांतरावर आवृत्ती करावी. मी एकदा असे गणन केले होते की जर मी एकसारखा त्या बंदीशाळेत केलेल्या कविता म्हणू लागलो तर सकाळी आरंभ केला असता तो सर्व दिवस आणि ती सर्व रात्र काही जेवणाचा वेळ सोडून सारखा म्हणत राहू शकेन इतक्या कविता झाल्या होत्या. त्या सर्व पाठही येत होत्या. पण या अशक्ततेमुळे त्या आजाराच्या वर्षा दोन वर्षांत स्मृतीच्या चाळणीतून पठनाभावी किती तरी कविता गळून गेल्या.

अशी ही एकान्त बंदी जरी इतकी त्रासदायक आणि कडक होती, तरी त्यामुळे माझ्या कारागारीय सार्वजनिक चळवळी काही बंद पडल्या नव्हत्या. या ना त्यामार्गे शुध्दी, संघटन, शिक्षण आणि राजकीय जागृती इत्यादी उपांगांच्या चळवळी वसाहतभर विस्तार पावतच होत्या.

या एकान्त चाळीतही, त्या तिसऱ्या तळावर येऊन कारागारीय अधिकाऱ्यांचा रोष पत्करून आणि वेळी हातकडीत उभे करणारी संकटेही सोसून ज्या बंदीवानांनी -राजकीय आणि साध्या- माझी भेट घेणे सोडले नाही; माझी सेवा करणे सोडले नाही. त्यांचे आभार इथे व्यक्त केल्यावाचून मात्र राहवत नाही.

त्या पाचव्या क्रमांकाच्या चाळीतील त्या तिसऱ्या तळावर मला ठेवण्यात एक हेतू तेथील समोरच असलेल्या समुद्राचा मुक्त आणि शुद्ध वायू उपभोगिता यावा हा होता हे मागे सांगितलेच आहे. त्यामुळे आणि विशेषतः त्या दोन वर्षांत माझी प्रकृती अशी मरणोन्मुख शय्येस खिळली असता हळूहळू जे आरोग्यदायक अन्न देण्यात येऊ लागले आणि वैद्यकीय काळजी घेण्यात येऊ लागली त्यामुळे शेवटी माझी प्रकृती सुधारू लागली अन्न थोडेफार पचू लागले आणि क्षयाची पूर्वचिन्हे ताप, वजन उतरणे ती मावळू लागली. जवळ जवळ दीड-दोन वर्षांनी मी ती मरणोन्मुख शय्या गुंडाळून ठेवू शकलो.

Passages for Recitation (Hindi)

Hindi Passage No. 1

कनिष्ठ बंधु

“आपका भाई यहीं पर है।

“कौन सा भाई?”

“छोटा।” उसे संदेह हुआ, कोई देख तो नहीं रहा, वह झट से पीछे हट गया। मैं भी भीतर खिसक गया।

छोटा भाई! बीस की आयु के नीचे का वह लड़का, जिसे अहमदाबाद में लॉर्ड मिंटो पर बम फेंकने के आरोप में अठारह वर्ष की आयु में ही जेल में बंद होकर साहस के साथ उन यंत्रणाओं का सामना करने का अवसर मिला था। अहमदाबाद से उसे छोड़ा गया तो घर आकर बिस्तर पर जरा पीठ ही टिकाई थी कि राज्यक्रांति तथा राजनीतिक हत्या के गंभीर आरोपों में उसे पुनः पकड़कर कारागार में डाल दिया गया। लेकिन वर्ष भर एक के बाद एक यातनाओं, धमकियों तथा निर्दयता के आघात सहते हुए उस कोमल आयु में भी अपने कठोर निश्चय तथा अंगीकृत व्रत से वह लेशमात्र विचलित नहीं हुआ। वह मेरा अनुज। माता-पिता की छत्रच्छाया बाल्यावस्था में ही उठ जाने के कारण मैं ही उसका माता-पिता बन गया था। कल-परसों तक पल भर मुझसे दूर होने पर जो रोने लगता, वही मेरा छोटा भाई यहीं पर है, मेरी तरह ही बेड़ियों में जकड़ा हुआ तथा चक्की पीसने जैसा कठोर कार्य कर रहा है। मानो उसके ये सारे कष्ट कम थे, इसलिए उसे आज मेरे आजन्म कारावास का समाचार दिया जाएगा! मेरे आजन्म कारावास का उन्हें पता थ, तथापि लगभग सभी को विश्वास था कि हेग में मैं छूट जाऊँगा और पुनः फ्रांस भेज दिया जाऊँगा। इसी आनंद में मेरे ये साथी अपने दुःख भूले हुए थे। परंतु अब उनका अंतिम आशातंतु टूट जाएगा। मैं सचमुच ही काला पानी जाऊँगा और यह समाचार मैं स्वयं उन्हें दूँगा। एक बड़े भाई तो पहले ही आजन्म कारावास पर कालापानी चले गए थे। आज मेरा भी चिरवियोग होगा। आज हमारा यह बालक सचमुच अनाथ हो जाएगा। जब उसके मन में यह दारुण सत्य उतरेगा कि मैं लगभग फिर कभी न दिखने के लिए ही अंदमान जाऊँगा, तब उसके कोमल मन की कैसी अवस्था होगी? और मुक्ति के पश्चात् वह काँ जाएगा? उसे कौन सहारा देगा? कौन उसकी शिक्षा पूरी करेगा? यह नन्हा बालक जिस किसी द्वार पर पहुँचेगा, उसके द्वार उसीके माथे पर धड़ाधड़ बंद कर दिए जाएँगे। दुःखावेग में ये सारे विचार एक साथ तरंगित होकर पुनः डूब गए। उनमें कुछ विचार पुनः हृदय में उथल-पुथल मचाते रहे।

दादा, यह लीजिए

वही वॉर्डर फिर पास आया। काफी अँधेरा हो गया था।

"दादा!"

"हाँ।"

"यह लीजिए।" कहते हुए उसने एक पाटी मेरे हाथ में दी और हिदायत दी कि सुपरिटेण्डेंट साहबने

सभी वॉर्डरों को यह आज्ञा दी है कि आपको आपके भाई का समाचार यदि किसीने दिया तो उसे दस वर्ष का काले पानी का दंड दिए बिना नहीं छोड़ा जाएगा।

Hindi Passage No. 2

कोल्हू

राजबंदियों को अलग-अलग चालियों में अकेले अकेलेही बंद किया गया। यदि वे आपस में वार्तालाप करते तो बेड़ियाँ, हथकड़ियाँ आदि की जोरदार भरमान होने लगती। स्नान कुंड पर अथवा भोजनार्थ दूर बैठकर केवल 'ठीक है न' जैसे संकेत से कुशल पूछने पर भी सात-सात दिनों तक हथकड़ियाँ लगाकर रखना आदि दंड दिए जाने लगे और अंत में छिलका कूटने के कठोर परिश्रम का वह काम भी उन लोगों को दिया जाता जिन्हें स्पेलिंग करने से अधिक अंग्रेजी का ज्ञान है। यह सब उन्हें अन्यायजनक प्रतीत हुआ पर, फिर भी उन्हें कोल्हू में जोता गया जो कारावास में कठिनतम काम समझा जाता और जो बैलों के करने योग्य था। उन लोगों को सबक जो सिखाना था। दो-दो महीने तक यह काम देने के बाद एक महीना पुनः छिलका दिया जाता और पुनः कोल्हू में जोता जाता। प्रातः काल उठते ही लँगोट कसकर कमरे में बंद होना पड़ता जैसे हाथ से पहिया घुमाया जाता है। उस ओखली में गोले पड़ते ही वह इतनी भारी हो जाती कि अतिरथी, महारथी कुली भी उसके बीस फेरे पूरे करते-करते लुढ़क जाता। चोर-डाकुओं को भी बीस से कम उम्र में सहसा इस काम में नहीं जोता जाता। परंतु अंदमानी वैद्यकशास्त्र के अनुसार राजबंदी यह डाँडी किसी भी उम्र में घुमा सकते थे। अतः उस डाँडी को आधा घेरा (चक्कर) देकर शेष आधा घेरा देने लायक शक्ति हाथों में नहीं होने से उसपर लटककर उसकी पूर्ति करनी पड़ती थी। इतनी शक्ति उस कोल्हू में पड़े नारियल पीसने को जुटानी पड़ती। इतने कठोर परिश्रम से अनजान और कोमल वय के थे, बीस की आयु के इधर-उधर के सुकुमार शिक्षित नवयुवक राजबंदी। सामान्यतः प्रातः काल दस बजे तक इस तरह सतत चक्कर घुमाते घुमाते साँस फूल जाती। किसी-किसीका ही नहीं, प्रायः सभी का सिर चकराने से बार-बार नीचे बैठना पड़ता। दस बजे से नियमानुसार दो घंटे काम बंद रखा जाता। परंतु कोल्हू का काम ऐसा नहीं था, जिसमें अवरोध पड़ता। भोजन आते ही कमरा खोला जाता। बंदी के बाहर आकर दाल, भात, रोटी के साथ भीतर जाने के लिए मुड़ते ही दरवाजा पुनः बंद। यदि कोई हाथ धोकर पसीने लथपथ शरीर साफ करने लगता तो उतना विलंब भी असहनीय होता। जमादार का अर्थात् बंदियों में बदमाश, जिस किसीने अधिकारी बनाया हुआ होता, माँ-बहनों की गाली बकना निश्चित था। हाथ धोने के लिए पानी कहाँ से मिलेगा? पीने के पानी के लिए भी जमादार की खुशामद करनी पड़ती है, क्योंकि कोल्हू का काम करते समय प्यास अधिक जोरस से लगती है। पानीवाला पानी नहीं देता। किसीने चोरी-चोरी चुटकी भर तंबाकू दी, तभी वह पानी देता। जमादार को बताने पर वह गुर्गता, 'बंदी को दो कटोरे पानी देने की आज्ञा है, तुम तो तीन पी चुके। और पानी अपने बाप के घर से लाओ।' जमादार की वास्तविक भाषा का हमने सर्वथा सभ्य, शिष्ट शब्दों में अनुवाद किया है। हाथ धोने के तथा पीने के पानी की जहाँ यह अवस्था हो वहाँ स्नान का नाम क्या लेना ?

Hindi Passage No. 3

आजन्म कारावास की अंतिम रात्रि

उस रात कड़के की सर्दी थी। जनवरी का महीना, फिर भी वर्षा की जोरदार झड़ी आ गई। हमारे ओढ़ावन हमें पर्याप्त नहीं होते थे। दो कंबल कड़के के उस जाड़े के लिए पूरे नहीं थे। दो जाँधिए, दो कुरते, एक के ऊपर एक पहनने पर भी सर्दी लगती। पर कपड़ा और था ही नहीं और यह बरखा की झड़ी। पिछवाड़े की दीवार की खिड़की से फुहारों की सतत बौछार हो रही थी। जिससे कोठरी में सोना असंभव सा हो गया। कपड़े भीग गए, अतः एक कोने में शरीर की गठरी बनाकर अधभीगे वख लपेटकर, दुबककर बैठ गया। उसी सर्दी में झपकी लेते-लेते पौ फटी।

बंदीशाला में इस तरह कोने में गठरी बनकर, दुबककर झपकियाँ लेते, ऊँघते हुए कई रातें बिताई थीं। परंतु यह अंतिम रात्रि होने से विशेष स्मरण रही।

सवरे नित्य का कार्यक्रम चला। पीछे मदनलाल धींगरा के चरित्र का जो व्याख्यान आधा-अधूरा छोड़ दिया था, उसे पूरा करने के लिए केवल खड़े-खड़े ही दस-पाँच राजबंदियों को वह उत्तरार्ध सुना रहा था, क्योंकि उस दिन सब लोगों की गोष्ठी करके व्याख्यान देने का सअवसर नहीं मिला था।

इतने में कार्यालय से पर्यवेक्षक का बुलावा आ गया। उसके साथ-साथ वहाँ के किसी विश्वसनीय अधिकारी का संदेश भी आया कि आप बरी हो गए।

मेरे सहयोगी, सह-कष्टभोगी तथा सहचर बने उन मित्रों के जिनके साथ मैंने अंदमान के कष्टमय जीवन के कई बरस गुजारे नेत्रों में आनंदाश्रु छलकने लगे। परंतु हमारे? नेत्रों तथा मन में इसका भय थरथराने लगा कि कहीं इन मित्रों को बंदीगृह में ही छोड़कर तो हम मुक्त न हो जाएँगे? उन्होंने मेरा हार्दिक अभिनंदन किया। वे मेरे गले लग गए। साठ-साठ बरस के वे वृद्ध सिख बंधु, 'बाबूजी। आइए। बाबूजी हमें भूल मत जाना' कहते स्नेहिल आदर के साथ हमें अपनी बाँहों में भरे लगे, "आप हमसे सात-आठ बरस पहले काला पानी झेल आए हैं, फिर क्या हुआ यदि आप पहले बरी हो गए? आपकी मुक्ति ही हमारी मुक्ति है। आपकसी मुक्ति से हमारी मुक्ति का मार्ग खुल गया है। कम-से-कम अपनी प्रियतम मातृभूमि की मुक्ति का मार्ग तो कुछ अंश में निश्चित ही खुलन गया है।"

हमने कहा, "आगे देखिए, ईश्वर कैसी शक्ति प्रदान करता है। परंतु बंधुओं, एक बात की गवाही आप देंगे ही कि इस बंदीशाला की यातनाओं के जबड़े में दरदरते रहकर मैंने जो बारह बरस व्यतीत किए उनमें से इस अंतिम पल में भी मैं आपसे उसी ध्येय के समर्थन में उसी ध्येय को पाने के लिए संघर्षरत।

"जब यह भयंकर दंड घोषित हुआ तब मेरे होंठों पर जो जयघोष थिरक रहा था वही जयघोष अपने सारे भय तथा यातनाओं पर स्वयं को बलि चढ़ाते चढ़ाते आज थककर चूर होकर स्वयं बेहोश होते हुए मेरे और तुम्हारे होंठों पर लरज रह हैं। बोलो, बोलो, स्वतंत्रता लक्ष्मी की जय!"

Hindi Passage No. 4

काव्य रचना बंद

मैं जब पहले-पहल कारागार में आया तब इसी प्रकार कड़े एकांत में बंद था। परंतु उस समय काव्य रचने में मेरा समय बीतता था। आठ बरसों के पश्चात् भी मेरे साथी बंदी बाहर स्वतंत्र रूप से घूमते-फिरते, दस लोगों पर अपना रोब जमाते, सापेक्षतः बहुतेरी मनमानी करते रहते, तब भी मैं उसी तरह कठोर एकांत में बंद था। परंतु अब समय बिताने के लिए काव्य रचना करने की शक्ति भी शेष नहीं रही। प्रथमतः दंड प्राप्त होने के पश्चात् यह देखकर कि अंदमान में संगठन और प्रचार कार्य हाथ में लेना संभव है, मैंने काव्य रचना के निश्चय को कुछ दिनों के लिए स्थगित कर दिया था, उसके पश्चात् तंत्रिका (नाड़ियों) की दुर्बलतावश वह काम लगभग छोड़ ही देना पड़ा। जो हजार-डेढ़ हजार कविताएँ हो गई थीं, उन्हें कंठस्थ करने में ही कठिनाई होने लगी, फिर नव-रचना तो दूर ही रही। प्रति सप्ताह कुछ देर उन्हें दोहराना, जिन्हें पहले कंठस्थ किया था। एक बार मैंने इस तरह गणना की कि यदि मैं सतत उस बंदीशाला में विरचित कविताएँ गाने लगूँ तो प्रातःकाल से आरंभ कर संपूर्ण दिवस और संपूर्ण रात्रि, भोजन का कुछ समय छोड़कर, सतत गा सकता हूँ। इतनी काव्य रचनाएँ हो गई थीं। वह सारी कंठस्थ भी थीं। परंतु इसी दुर्बलता के कारण उस बीमारी के वर्ष-दो वर्षों में स्मृति की छलनी से कितनी सारी कविताएँ पठनाभाव में निकल गईं।

इस तरह एकांत कालकोठरी यद्यपि इतनी कष्टप्रद और कठोर थी, फिर भी उससे मेरे कारागारीय सार्वजनिक आंदोलन बंद नहीं हुए थे। किसी-न-किसी मार्ग से शुद्धि, संगठन, शिक्षा तथा राजनीतिक जागृति आदि उपांगों के आंदोलन पूरे उपनिवेश में फैल ही रहे थे।

इस एकांत इमारत में भी इस तीसरे तल पर आकर कारागारीय अधिकारियों का कोपभाजन बनकर प्रसंगवश हथकड़ियों में खड़े रहने का दंड सहकर भी जिन बंदियों-राजनीतिक एवं साधारण - ने मुझसे मिलना और मेरी सेवा करना नहीं छोड़ा, यहाँ उनका आभार प्रकट किए बिना नहीं रहा जाता।

मैंने पीछे भी उल्लेख किया है कि उस पाँचवें नंबर की इमारत में तीसरे तल पर मुझे रखने के पीछे एक उद्देश्य था कि सामने फैले हुए सागर की मुक्त एवं विशुद्ध हवा का मैं भरपूर सेवन कर सकूँ। इसी कारणवश तथा विशेषतः इन दो वर्षों में इस प्रकार मरणोन्मुख शय्या पर चिपक जाने पर मुझे स्वास्थ्यप्रद अन्न दिए जाने से मेरा स्वास्थ्य धीरे-धीरे सुधरने लगा। थोड़ा-बहुत अन्न पाचन होने लगा और ज्वर, वजन घटना आदि तपेदिक के पूर्व चिह्न समाप्त होने लगे। लगभग डेढ़-दो वर्षों के पश्चात् मैं वह मरणोन्मुख शय्या समेट सका।